

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS DE BOSNIE ET HERCEGOVINE

Na zaštiti spomenika kulture u Bosni i Hercegovini počelo se nešto raditi tek osnutkom Muzejskog društva u Sarajevu 1884 godine, koje je imalo zadatak da čuva, prikuplja i obrađuje spomenike Bosne i Hercegovine. Društvo je 1888 godine pretvoreno u Zemaljski muzej koji se za kratko vrijeme razvio u uglednu naučnu ustanovu, ali tim nije bilo spriječeno propadanje i raznošenje pokretnih spomenika kulture, koje su okupatorski vojnici i oficiri, kao egzotične predmete, odnosili iz B. H. Usljed toga, kao i zbog drugih ugrožavanja spomenika kulture, okupaciona vlada je 1892 godine izdala »Naredbu o čuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom ili kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima« prema kojoj je političkim vlastima stavljena u zadatak briga o spomenicima kulture. Međutim, od ove naredbe nije bilo mnogo koristi.

U bivšoj Jugoslaviji nije skoro ništa učinjeno na zaštiti spomenika. Čak nije donesen ni zakon o njihovoj zaštiti koji bi važio za cijelu državu iako su takav zakon tražili mnogi naučni radnici i naučne ustanove.

Novi i pravi odnos prema spomenicima kulture je tekovina naše Narodne revolucije. Opšti preobražaj u čitavom životu našeg naroda poslije pobjedonosnog završetka oslobodilačke borbe odredio je i odnos naše narodne vlasti prema prosvjeti i kulturi uopšte, pa i prema spomenicima kulture napose. Tako je još 23 jula 1945 godine, dakle, neposredno poslije Oslobođenja, donesen Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti, koji je slijedeće godine izmijenjen i dopunjen, te objavljen u Službenom listu FNRJ (8 oktobra 1946 god.) kao »Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti«.

U okviru ovog opšteg zakona donesen je i Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH, koji je objavljen u Službenom listu NR BiH br. 18 od 30 aprila 1947 godine.

U smislu Zakona od 23 jula 1945 godine odlukom Ministarstva prosvjete Narodne Vlade BiH broj 4977 od 19 septembra 1945 godine osnovan je pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu »Zemaljski zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine«. Prema toj odluci poslovima Zavoda rukovodio je direktor Muzeja, a radove na zaštiti obavljali su službenici Muzeja pored svojih redovnih dužnosti.

Kasnijom odlukom istog Ministarstva (broj 3115 od 26 II 1946 godine), formirana su pri Zemaljskom muzeju dva posebna zavoda, i to: »Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini« i »Zemaljski zavod za zaštitu prirode Narodne republike Bosne i Hercegovine«.

Faktično zavodi se nijesu ni odvajali. Uvidjelo se da poslovi zaštite moraju imati svoju samostalnu ustanovu i svoj aparat. U februaru 1947 godine postavljen je posebni rukovodilac Zavoda, a to upravo i znači početak samostalnog djelovanja ove ustanove.

Kao nova, dotle nepoznata ustanova, Zavod je, boreći se sa velikim teškoćama, morao da sebi krči put dok je dostigao današnji stepen razvitka.

Jedna od glavnih teškoća u radu Zavoda bila je u pomanjkanju stručnog kadra, Kroz skoro cijelu godinu 1947 u Zavodu je bio samo jedan službenik. Krajem te godine Zavod dobiva jednog penzionisanog muzejskog stručnjaka kao honorarnog službenika, a krajem 1948 godine i jednog istoričara. Godine 1950 je dobio i arheologa (studenta), 1951 orijentalistu-epigrafičara, a 1952 godine arhitektu.

Pred ovako malen broj stručnjaka, koji još nijesu imali ni iskustva u radu na zaštiti spomenika, niti su im stavljana na raspolaganje potrebna materijalna sredstva, postavljali su se odmah u početku teški i veliki zadaci.

Poznato je da vandalizam okupatora i njegovih reakcionarnih trabanata (ustaša i četnika) u svom rušilačkom bijesu nije poznao granica, pa su tom prilikom nastradali i mnogi spomenici kulture od kojih su neki hitnom spasavačkom intervencijom mogli biti sačuvani. I dok su ovi teže ili lakše oštećeni spomenici vapili za pomoć, dotle je drugim zaprijetila nova opasnost. Probudena svijest i stvaralački elan širokih narodnih masa pretvorio je cijelu našu zemlju u jedno veliko radilište sa ciljem da se obnovi ono što je okupator porušio i da se izgradi novo, veće i ljepše nego što je ranije bilo. Prosijecanjem novih drumskih i željezničkih puteva i kanala, regulacijom gradova, kopanjem temelja i gradnjom hiljada većih i manjih zgrada pojavili su se mnogobrojni problemi zaštite spomenika kulture. Kada se još uzme u obzir da zaštita spomenika kod nas nije imala nikakve tradicije, kao i kulturna zaostalost širokih narodnih masa, nije teško pretpostaviti u kakvom se položaju našla malobrojna ekipa Zavoda pri organizovanju poslova na zaštiti spomenika.

EVIDENCIJA SPOMENIKA

Da bi se moglo početi sa sistematskim radom na zaštiti spomenika kulture trebalo je prije svega izraditi privremenu evidenciju aheoloških nalazišta i ostalih objekata spomeničke vrijednosti na teritoriji Bosne i Hercegovine. Pri ovom poslu Zavod se koristio rukopisom V. Radimskoga »Archaeologisches Ortslexicom von Bosnien und der Herzegovina«, koji se nalazi u njegovu posjedu, zatim objavljenim podacima u literaturi (Glasnik Zemaljskog muzeja, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Glas Srpske akademije nauka, Rad Jugoslavenske akademije, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva itd.). Tako su ubilježeni u provizorne kartone po srezovima svi objekti predistorijske, rimske i srednjovjekovne epohe sa oznakom literature.

Na osnovu ovih i drugih podataka izrađeni su spiskovi spomenika za svako sresko područje i dostavljeni nadležnim sreskim (gradskim) narodnim odborima s pozivom da ovi putem mjesnih organa narodne vlasti, učitelja osnovnih škola itd. izvrše kontrolu dostavljenih spiskova na samom terenu i o promjenama, kojih svakako ima dosta, obavijeste Zavod. Ovom pozivu odazvalo se samo nekoliko narodnih odbora.

Za izradu stalne evidencije spomenika bio je potreban odlazak stručnjaka na teren. Zbog malog broja svojih stručnjaka Zavod se obraćao za pomoć saradnicima izvan Zavoda, koji su mu pomogli u prikupljanju podataka obilazeći pojedina mjesta u našoj Republici. Na osnovu ovih podataka i stručne literature izrađeni su kartotečni listovi stalne evidencije spomenika za sve objekte koji su stavljeni pod zaštitu države.

Do sada je inventarisano i naučno obrađeno oko 500 nepokretnih i 35 pokretnih spomenika kulture. Od nepokretnih zaštićeno je 30 starih crkava i manastira, 27 česama i šadrvana, 87 ruševina starih gradova i kula, 70 starih džamija i tekija, 7 starih prosvjetnih zgrada, 16 mostova, 76 memorijalnih spomenika (srednjovjekovnih nekropola, starih muslimanskih grobalja i turbeta), 40 stambenih zgrada (gradskih), 12 privrednih objekata, 16 utilitarnih objekata, 14 arheoloških lokaliteta, 6 zgrada koje su vezane za važne događaje iz NOB itd.

Iz ovih podataka vidi se da je dosada vrlo mala pažnja posvećivana pokretnim spomenicima kulture, a od ovih najmanja bibliotekama, ikonama, slikama, predmetima primije-

njene umjetnosti i etnografskim predmetima. To je zbog toga što Zavod nije imao stručnjake za taj posao, a ni sada ih nema (nema istoričara umjetnosti, konzervatora za likovnu umjetnost, a ni etnografa).

Iz istih razloga, vrlo je malo dosada moglo biti govora o zaštiti i proučavanju prirodnih rijetkosti.

Ovdje treba napomenuti da je Zavod odnedavno počeo da proučava i zaštićuje i spomenike iz perioda Narodno-oslobodilačkog rata.

Kod stavljanja objekata pod zaštitu države praktikuemo ovakav postupak: Najprije stručnjak za odnosnu vrstu spomenika prikupi podatke o objektu za koji smatra da treba biti posebno stavljen pod zaštitu države i predlaže to Zavodu, odnosno Stručnom savjetu Zavoda sa svojim obrazloženjem. Ako se stručni savjet složi sa predlogom, Zavod donosi odluku o stavljanju pod zaštitu države dotičnog objekta i izrađuje rješenje u četiri primjerka. Jedan primjerak dostavlja se vlasniku objekta, drugi nadležnom Sreskom narodnom odboru za njegovu evidenciju, treći (samo za nepokretne objekte) nadležnom zemljišno-knjižnom sudu radi ubilježbe u zemljišne knjige, a četvrti ostaje u Zavodu. Budući da su u mnogim srezovima za vrijeme rata zemljišne knjige upropaštene, to je teško išlo sa dobivanjem potrebnih gruntovnih i katastarskih podataka bez kojih neki zemljišnoknjižni sudovi nijesu htjeli da izvrše upis u zemljišnoj knjizi za zaštićenu nekretninu. Na kraju se i to pitanje uredilo na taj način što se u zahtjevu za zemljišno-knjižnu ubilježbu moraju navesti pobliže oznake o nekretninama za koje »u zemljišne knjige uništene i dati tačan popis zemljišta na kojima se nekretnine nalaze.

U vezi sa evidencijom i zaštitom spomenika vršeno je tehničko snimanje, samo što je taj posao išao dosta teško dok nismo imali svoga arhitektu. Tada je Zavod za te poslove morao da angažuje vanjske saradnike. Uza sve to izrađeno je do danas više od 200 tlocrta, crteža i skica zaštićenih objekata, što čini sastavni dio kartoteke Zavoda.

Zavod nije ispustio iz vida ni izradu opšte evidencije. Do sada su izrađeni listovi opšte evidencije za 390 spomenika kulture koji su stavljeni pod zaštitu države. Po jedan primjerak ovih listova dostavljen je Narodnom odboru na čijem se području spomenik nalazi i Saveznom institutu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

FOTOTEKA

Od početka svoga rada Zavod je prikupljao i foto-snimke važnijih spomenika kulture. Nešto je fotografija otkupljeno, a nešto je dobiveno kopiranjem negativna iz zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Među otkupljenim fotografijama nalazi se i kolekcija originalnih snimaka starog Sarajeva iz 1892 godine, a iz Muzejske zbirke kopirali smo snimke starih gradova-utvrda, Mogorjela i izvjestan broj objekata stambene arhitekture. Fotosnimanje su uglavnom obavljali sami službenici Zavoda. Najviše fotografija prikupljeno je u toku 1952 godine zbog toga što smo ove godine imali više službenika i saradnika i što smo nastojali da fotografisemo i sve konzervatorske radove koje smo obavljali u

toku godine. Osim toga za snimanje važnijih objekata i prirodnih ljepota u dolini Neretve koja će se potopiti Jablaničkim jezerom, angažovali smo stručnjaka iz Foto-službe BiH.

Kako Zavod nije imao svog stručnog fotografa, to se nije moglo ni pristupiti planskom snimanju spomenika.

Fototeka ima i manju kolekciju negativna.

Sav materijal (preko 1000 fotografija) fototeke je svrstan u 10 grupa: arheologija, crkve-manastiri, džamije-medrese-tekije, stari gradovi-utvrđenja, građanska arhitektura-naselja, stećci-nekropole, nišani-turbeta, mostovi-česme-sahatkule, orijentalni natpisi i razno. U svakoj od ovih grupa fotografije

su poredane abecednim redom srezova i mjesta. Fotografije se naljepljuju na posebne kartone koji s druge strane imaju etiketu sa najvažnijim podacima o fotografisanim objektima.

Kartoteka Zavoda (opšta evidencija, zbirka tehničkih snimaka i fototeka) je javna, i njome se već neki naučni i javni radnici služe.

RAD NA PROPAGANDI

Kao prva mjera koju je Zavod preuzeo na propagiranju i zaštiti spomenika kulture štampani su plakati, letci i apeli u kojima se ukazuje na veliku važnost slučajnih arheoloških nalaza kao i potrebu njihove zaštite. Ovi letci su rasturani po raznim gradilištima i dostavljani narodnim odborima onih područja gdje su se izvodili zemljani radovi. Nadalje se Zavod obraćao na razne ustanove kao napr. Upravu rudarskih preduzeća, Ministarstvo građevina, Ministarstvo komunalnih poslova, Upravu za melioracije itd. sa molbom da se naredi preduzećima za izvođenje radova da se prilikom nalaza nekog arheološkog objekta taj objekat sačuva i o nalazu obavijesti Zavod.

Isto tako na početku radova na Omladinskoj pruzi Banjaluka-Doboj predstavnik Zavoda je posjetio Glavni štab omladinskih brigada, zamolio da se omladincima skrene pažnja na eventualne arheološke nalaze i tom prilikom održao nekoliko predavanja i razdijelio izvjestan broj letaka, plakata i apela.

U svrhu popularisanja spomenika i njihove zaštite objavljen je veći broj članaka u raznim dnevnim listovima i časopisima koje su pisali službenici i saradnici Zavoda, te

održano nekoliko predavanja na Radio stanici u Sarajevu i Dubrovniku. Studentskoj i srednjoškolskoj omladini Sarajeva prikazano je nekoliko pretstava nastavnog tonfilma »Srednjovjekovni spomenici Bosne i Hercegovine«, koji je Savezni institut za zaštitu spomenika stavio na raspolaganje ovome Zavodu. U istu svrhu održano je nekoliko predavanja o spomenicima i njihovoj zaštiti u školi Narodne milicije, po jedno predavanje oficirima sarajevskog i čapljinškog garnizona, te više predavanja o sednjevjekovnoj kulturi BiH u raznim mjestima naše republike.

U junu 1951 godine priređena je u Sarajevu izložba restauriranih ikona majstora Longina iz crkve Lomnice.

U svrhu propagande i bo'je zaštite spomenika Zavod je dostavio narodnim odborima 450 limenih ploča za obilježavanje spomenika sa tekstom: »Ovaj spomenik kulture stoji pod zaštitom države« i »Ovo groblje kao spomenik kulture stoji pod zaštitom države«.

Osim toga na terenu tri sjeza sjeverne Bosne dato je tri-desetak pretstava sa nastavnim zvučnim filmom »Šta je Spomenik kulture?«, koji nam je Savezni Institut stavio na raspolaganje u našoj propagandi.

SARADNJA SA DRUGIM USTANOVAMA I NARODNIM ODBORIMA

Pošto je u prvom periodu rada Zavoda bila vrlo slaba veza sa nekim narodnim odborima gdje je upravo bilo nužno potrebno da se oni angažuju oko spašavanja ugroženih spomenika, obratili smo se Kontrolnoj komisiji BiH koja nam je svojom intervencijom (upućivanjem njezinih službenika na teren, koji su upozoravali organe narodnih odbora na zakonske obaveze prema spomenicima kulture) mnogo pomogla,

Oblasni narodni odbor u Mostaru namjeravao je da poruši neke zgrade u blizini Starog mosta, kako bi na taj način otvorio pogled na most. Pošto je to zadiralo u vrlo važno pitanje čuvanja cjeline starog Mostara, to smo konzultovali našeg poznatog urbanističkog stručnjaka, inženjera-arhitekta Juraja Neidhardta. On je proučio arhitektonsko-urbanistički problem ove sredine i njenog konzerviranja. U smislu njegovog elaborata po ovom problemu, Zavod je poduzeo potrebne mjere na zaštiti starog Mostara.

Stručnjaci Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, ing. arh. Fučić i prof. Stahuljak, pregledali su staru banjolučku tvrđavu Kastel i ostale spomenike u Banjaluci, te su o konzervatorskoj problematici ovih spomenika Zavodu i GNO-u u Banjaluci podnijeli svoj stručni elaborat. U vezi s tim ing. Fučić je izradio elaborat za (restauraciju Ferhad-pašine džamije u Banjaluci, koja se već drugu godinu pod njegovim stručnim nadzorom i obavlja.

Pored saradnje sa Urbanističkim zavodom BiH i Konzervatorskim zavodom NR Hrvatske, ovaj Zavod je imao stalnu pomoć i Saveznog instituta u Beogradu. Tako je ing. arh. Ivan Zdravković, konzervatorski stručnjak toga Insti-

tuta, dao potrebna uputstva za konzerviranje kula Starog mosta u Mostaru i nekih spomenika u Sarajevu. Ing. Zdravković je naročito pomogao u rješavanju pitanja konzerviranja stare čaršije u Sarajevu.

Za Zavod je vrlo korisna sta'na veza koja se održava sa Zemaljskim muzejem u Sarajevu i pojedinim njegovim stručnjacima. Zavod je, zapravo, izrastao iz ove poznate naučne ustanove, koja i za period od nekoliko decenija prije osnivanja Zavoda ima zasluga na čuvanju spomenika kulture u BiH.

Zavod održava vezu i sa Institutom za arheologiju Slovenske akademije u Ljubljani. Naročito je korisna pomoć koju nam je ukazao član Akademije prof. dr. Srećko Brodar.

Koristeći naučne ekskurzije Arheološkog instituta Srpske Akademije nauka kroz Hercegovinu, 1949—50 godine, Zavod je došao do dragocjenih podataka o starim srpskim crkvama i manastirima.

I Muzej grada Sarajeva bio je u stalnom kontaktu sa Zavodom pri izvođenju konzervatorskih radova na spomenicima u gradu Sarajevu, i sam je mnogo doprinio da se radovi što bolje i što pravilnije izvrše.

Zavod je za vrijeme cijelog trajanja radova na restauraciji mosta Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu stajao u vezi sa Upravom za putove Privrednog savjeta NR BiH, i vodio brigu da se radovi vrše tačno prema odabranom projektu, kako se ne bi umanjila spomenička vrijednost toga znamenitog arhitektonskog objekta.

Organi JNA i Narodne milicije pokazali su dosta razumijevanja za zaštitu spomenika na terenu i na svoj način pomogli Zavodu u njegovim akcijama.

Još nije uspostavljena saradnja Zavoda sa nekim ustanovama i organizacijama, koje bi mogle pružiti pomoć Zavodu u njegovu radu na zaštiti spomenika kulture. Tako Zavod nastoji da se što prije obezbijedi saradnja sa organima za turizam, sa savezima kulturno-prosvjetnih društva i sa samim društvima, kao i sa sličnim organizacijama i ustanovama.

Odnos narodnih odbora prema zaštiti spomenika poboljšavao se iz godine u godinu. Neposredno poslije Oslobođenja većina narodnih odbora nije poklanjala pažnje spomenicima, štaviše, neki su od njih i kršili odredbe Zakona, zbog čega je Zavod morao tražiti intervenciju viših organa narodne vlasti i Javnog tužništva. Tako je GNO u Jajcu otvorio majdan sedre na zaštićenom groblju na Varešnicama, i dozvolio da se poruši jedna stambena zgrada koja je kao rijedak spomenik kulture bila stavljena pod zaštitu države. Zavod je morao intervenisati putem Predsjedništva vlade NR BiH kada je Sreski narodni odbor u Maglaju dozvolio da se otvori kameni majdan u neposrednoj blizini Starog grada, čime se ne samo nagrdila okolica ovoga spomenika, nego mu je zaprijetila i opasnost rušenja. U našoj dnevnoj štampi je već bilo govora o protuzakonitoj dozvoli rušenja zaštićene Lala-pašine džamije u Duvnu, koja je predstavljala za taj kraj vrlo važan spomenik kulture iz XVI vijeka. Karakterističan slučaj nepravilnog odnosa prema spomenicima desio se sa Aladža-džamijom u Foči, koja je nadaleko poznata zbog svoje arhitektonske ljepote i ornamentalnih zidnih dekoracija u secco tehnici. Sreski NO u Foči je htio da od ove džamije napravi žitni magazin, a kada je u tome — našom intervencijom — bio spriječen, napravio je od nje skladište školskog namještaja, čime je ozbiljno ugrozio unutrašnju dekoraciju.

VEZA SA TERENOM

Radi veze sa terenom Zavod je postavio povjerenike (terenske saradnike) u svim srezovima u kojima ima spomenika kulture. Ovi povjerenici, kao ovlaštene predstavnici Zavoda, imaju zadatak da vode evidenciju spomenika svog zaštitnog područja, da prikupljaju podatke o spomenicima i dostavljaju ih Zavodu, da vode brigu o pravilnoj primjeni uputstava za zaštitu spomenika i o saradnji sa organima narodnih vlasti i sa drugim ustanovama i organizacijama. Povjerenici treba da obilaze teren i upozoravaju organe vlasti kao i Zavod o eventualnom ugrožavanju spomenika. Ukratko, njihova je funkcija zamišljena tako da prate život svakog spomenika na svom području, i da o svakoj promjeni obavještavaju Zavod, a i druge organe koji imaju zadatak da se brinu o spomenicima.

Da bi se dobio koliko-toliko kvalitetan kadar povjerenika, Ministarstvo za nauku i kulturu obrazovalo je u julu

Intervencijom Javnog tužništva džamija je ispražnjena. Bilo je još slučajeva gdje se narodni odbori nisu držali propisa Zakona o zaštiti spomenika, ni uputstva viših organa narodnih vlasti. Ovdje ćemo spomenuti još samo slučaj sa Selimijom džamijom u Knežini, srez Sokolac. Ovaj objekat iz XVI vijeka gradio je, po svoj prilici, neki majstor iz škole Mimara Sinana. On se prilično dobro do danas sačuvao. Pošto je SNO u Sokolcu tu džamiju pretvorio u magazin za žito, Zavod je zatražio da se ona isprazni, tim prije što je na njoj trebalo izvršiti i neke manje opravke. Spomenuti SNO ne samo da nije udovoljio tome traženju, nego je jednim dopisom tvrdio da ta džamija ne predstavlja nikakav spomenik kulture, i da je Zavod pogriješio kad ju je stavio pod zaštitu države, potkrepljujući to neistinitom konstatacijom da je džamija novijeg datuma, i da još ima starih ljudi koji pamte kada je ona građena. Tek na ličnu intervenciju pretsjednika Kontrolne komisije za BiH ovaj objekat je ispražnjen i omogućena njegova opravka. Međutim, kako je to naprijed istaknuto, u zadnje vrijeme se odnos narodnih odbora prema spomenicima kulture znatno popravio. Neki narodni odbori, kao napr., Odbor grada Sarajeva, Mostara i Banjaluke, mogli bi služiti za primjer kako se treba brinuti za spomenike kulture. Nadamo se da će se i drugi odbori na ovo ugledati.

Angažovanjem ogromnih materijalnih sredstava za izgradnju najhitnijih privrednih, saobraćajnih i drugih objekata petogodišnjeg plana nisu se za konzervatorsko-restauratorske radove na spomenicima kulture mogli dodjeljivati veći krediti u budžetu, zbog čega su rezultati Zavoda na ovom sektoru djelatnosti sve do 1952 godine bili dosta skromni. Tek 1952 godine mogli su biti osigurani znatniji krediti u budžetu Zavoda kao i u budžetu narodnih odbora u ove svrhe.

1950 godine u Sarajevu desetodnevni tečaj za povjerenike zaštite, koji su pohađali i neki drugovi iz NR Makedonije, NR Crne Gore i sa Kosmeta. Pošto su većina povjerenika službenici koji su još i prezaposleni svojim redovnim dužnostima, to mnogi od njih ovu povjereničku dužnost, dakle dužnost neke vrste počasnih konzervatora, koja je besplatna, ne obavljaju stalno i potpuno. Stekli smo uvjerenje da se problem čvršće i stalnije veze sa terenom mora rješavati na drugi način. Pronašli smo nekoliko povjerenika koji imaju ljubavi i smisla za ovakav posao, i oni nam mnogo pomažu.

Zavod nema plaćenih čuvara spomenika kulture, ali se osjeća potreba da se oni postave barem tamo gdje postoje važniji spomenici ili gdje postoje grupe spomenika. Nekoliko takvih čuvara namjeravamo da postavimo početkom 1953 godine.

ARHEOLOŠKI POSLOVI

U pogledu radova na arheološkom istraživanju naše zemlje aktivnost Zavoda nije ograničena samo na administrativno evidentiranje radova na tom polju. Zemaljski muzej u Sarajevu kao centralna istraživačka naučna ustanova u arheološkoj struci na području Bosne i Hercegovine vodi brigu o iskopavanju i slučajnim nalazima na terenu. Zavod u tom pogledu saraduje za Zemaljskim muzejem i aktivno mu pomaže. U tom je radu od pomoći mreža povjerenika zaštite spomenika koji su u kontaktu sa Zavodom. Važnija arheološka nalazišta stavlja se pod zaštitu države i vidno se obilježavaju na terenu, da bi se na taj način otklonila opasnost od eventualnog uništavanja kulturnog blaga.

Evidencijom se obuhvataju sva iskopavanja arheoloških lokaliteta (sistematska i zaštitna), zatim rekognosciranja terena, kao i slučajni nalazi.

Sistematskih iskopavanja u periodu od 1947 do 1952 godine bilo je 5 i to na 2 lokaliteta neolitske kulture (jedno u Mujevinama i dva na Nebu u dolini Bile), 2 na lokalitetima slavonske kulture (jedno u pećini Hrustovači i jedno na Gradini iznad Alihodža) i 1 na lokalitetu iz Srednjeg vijeka (na Crkvini u Rogaćićima).

Zaštitna iskopavanja vrše se na onim mjestima koja su na koji bilo način ugrožena. Veći dio ovih radova izvodi se u područjima velike privredne izgradnje, tako napr. u području budućeg jezera kod hidrocentrale Jablanica, kod rudnika u Kaknju, na Ilidži kod Sarajeva i slično.

Kronološki nabrojeno ovi su se radovi odvijali ovako: 1948 godine pretražena je srednjevjekovna nekropola u Sultanovićima kod Bugojna, to jest na mjestu gdje je za vrijeme rata izgradnjom bunkera došlo do nalaza pozlaćene konjaničke opreme. Iste godine djelomično je pretraženo nalazište na Crkvini u Zgošći, srednjevjekovnom lokalitetu sa fragmentima antičkih spomenika. U Stocu je otkopan antički grob sa priložima. Na Ilidži se 1950 godine pristupilo istraživanju antičkog naselja. Sljedeće godine izvršeni su spasavački radovi na paleolitskom lokalitetu na Usori kod Doboja. U području budućeg Jablaničkog jezera započeli su 1952 godine radovi sa ciljem da se prije potapljanja prouče i spase najvažniji spomenici. Tokom rada naučnici su između ostalog otkrili tragove jednog neolitskog naselja koje je prvo dosada otkriveno u Hercegovini, a koje u kulturno-istoriskom pogledu pretstavlja novost za arheologiju BiH. Osim toga ovdje su vršena iskopavanja spomenika koji se odnose na kasniju predistoriju, antičku kulturu i Srednji vijek. Rezultati su zadovoljavajući.

Arheološka rekognosciranja vršena su u prvom redu na ugroženijim terenima, ali je bilo i sistematskih istraživanja.

Tako su stručnjaci Zavoda i Zemaljskog muzeja odvojeno, ili zajednički, rekognoscirali terene na kojima se vrše

masovne akcije (Omladinska pruga Banjaluka-Doboj, dolina Neretve), zatim gradilišta većih privrednih preduzeća (Predionica u Vrapčićima, Željezara u Zenici) te rudnik-troskovište u Blagaju na Sani, rudnik u Brezi, itd.

Sistematski je istraženo Ivanjsko polje (Bos. Brod i okolica), gornji tok Ukrine (Kulaši-Kremna), dolina Neretve od Konjica do Jablanice, donji tok Rame, Kupres, Kiseljak-Fojnica, Gornja Sanica, okolica Bos. Petrovca, okolica Sarajeva, Zvornika, Prijedora, Doboja, Šipova itd.

Slučajnih nalaza bilo je više. Ponekad su prijave stizale preko povjerenika Zavoda, a nekad putem drugih posrednika izravno Zemaljskom muzeju. U slučaju potrebe Zavod šalje svog stručnjaka za arheologiju na teren, koji na licu mjesta poduzima sve potrebne mjere za spašavanje i snimanje okoline nalaza.

O nalazima u periodu od 1945 do 1948 godine nemamo tačne evidencije. U 1949 godini evidentiran je bogat nalaz brončanog priloga u Gornjoj Tuzli, u jednom predistoriskom grobu. Dogovorno sa Zemaljskim muzejem predmeti su predati na čuvanje Zavičajnom muzeju u Tuzli. U selu Klopče kod Zenice, prilikom kopanja nekog kanala, radnici su našli srednjevjekovni srebreni novac, koji je djelomično prikupljen i uvršten u zbirku Zemaljskog muzeja. Na Glasinčkom polju nađen je 1950 godine predistorijski grob sa brončanim priložima. Prilozi su u Zemaljskom muzeju. Godine 1951 u Konjicu su otkrivene dvije antičke urne sa pepelom i priložima. U sporazumu sa Zemaljskim muzejem predmeti su predati Gradskom narodnom odboru u Konjicu, koji vrši pripreme za osnivanje zavičajnog muzeja. Iste godine u Bugojnu su otkrivene dvije male rimske are od lapora sa tragovima natpisa, koje su prenesene na čuvanje u Zemaljski muzej. Početkom 1952 god. prijavljen nam je nalaz predistorijskih brončanih predmeta u Grapskoj kod Doboja. Pregledom nalazišta ustanovili smo da predmeti potječu od dva, vjerovatno ilirska, groba sa paljevinom. Predmeti su bili razneseni, ali je Zavodu uspjelo da preko učenika gimnazije u Doboju, mjesnog učitelja i Povjereništva unutrašnjih poslova SNO-a sve predmete, izuzev jedne fibule, pronađe i preda Zemaljskom muzeju na proučavanje i čuvanje. Iste godine pronađena je kod Bratunca jedna vrlo lijepo sačuvana rimska stela sa reljefnim prikazom i natpisom. Još nije donesena odluka o smještaju ove stele. Također je Zavodu prijavljen nalaz zanimljivog ljudskog kostura u jednoj špilji blizu Travnika. Materijal će biti predat antropologu na proučavanje. Nedavno je u Varešu otkriven ćup sa vrlo starim novcima Dubrovačke republike. Intervencijom Zemaljskog muzeja novac je pohranjen u zbirci samog muzeja.

RAD NA STEĆCIMA

Među najvažnije dokumente za proučavanje srednjevjekovne istorije Bosne i Hercegovine spadaju nadgrobni spomenici iz toga doba — stećci, čiji se broj, nažalost, iz dana u dan smanjuje pošto su oni vrlo pogodni kao građevinski

materijal. Zbog toga je 1951 i 1952 godine preduzeta široka akcija za prikupljanje podataka o stećcima kao i za njihovu naučnu obradu, o čemu se govori na drugom mjestu u ovom godišnjaku.

ORIJENTALNI NATPISI

Epigrafski spomenici na turskom, arapskom i perzijskom jeziku su od prvorazrednog značaja za proučavanje prošlosti naših naroda pod turskom vladavinom. Oni su ujedno najvažniji i najsigurniji izvori za proučavanje raznih turskih institucija u našim krajevima. Pored toga istočni epigrafski spomenici predstavljaju spomenike umjetničkog značaja obzirom na njihov način dekorisanja, vrstu pisma itd. 17 našoj Republici ima priličan broj ovakvih spomenika. Oni su sve do danas ostali neispitani i neobrađeni, a zub vremena i na njima vrši svoje djelovanje. Zbog svega toga je Zavod početkom 1951 pristupio sistematskom prikupljanju i proučavanju ovih natpisa. Do danas je sakupljeno 2000 natpisa sa raznih spomenika: mostova, česama, tekija (manastira), džamija, škola i konačno nadgrobnih spomenika od kojih se ve-

ćina odnosi na Sarajevo (preko 1000), a ostali na Travnik, Jajce, Banju Luku, Bihać, Mostar, Cazin, Foču, Praču, Blagaj, Počitelj i Konjic.

Svaki natpis doslovno se prepisuje na posebni listić na kojem se ujedno označuje njegov lokalitet, veličina, vrsta pisma, eventualni ornamentalni motivi itd. Pored toga svi se važniji i karakteristični natpisi kopiraju.

Pored sistematskog prikupljanja ovog materijala Jvrši se njegovo sređivanje i obrađivanje. Tako su u »Prilozima II« Orijentalnog instituta u Sarajevu već objavljeni najstariji natpisi Sarajeva, a sada se priprema za publikovanje zbirka najstarijih turskih natpisa iz ostalih mjesta Bosne i Hercegovine.

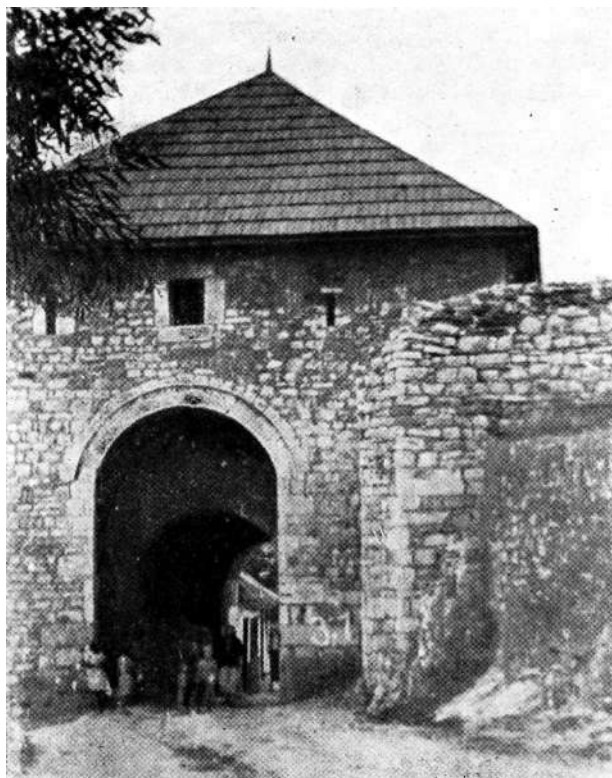
KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

Konzervatorsko-restauratorskim radovima počelo se 1948 godine. Tada su, prije svega, izmijenjeni krovovi na kapijama Starog grada u Sarajevu: Višegradskoj kapiji, Širokcu i Ploči, i konzerviran jedan dio zida. Posao su izveli domaći majstori dunderi na starinski način, dosta dobro. U vezi s ovim nije bilo problema; postojao je dokumentarni materijal o objektima. Posao je izveden o trošku i pod nadzorom GNO-a Sarajevo.

Iste godine izvršeno je pokrivanje dviju kula poznatog Starog grada u Vranduku, koji leži na jednom od najprometnijih puteva u Bosni. I ovaj posao obavili su domaći dunderi po uzoru na stari preostali dio krova, dosta dobro.

U 1949 godini postavljene su stepenice i krov na Tornju sv. Luke u Jajcu, jedinom romanskom spomeniku kulture u Bosni i Hercegovini, iz XV vijeka. Ovaj posao, koji je inače izveden vrlo solidno, obilježava početak konzervacije ovog važnog objekta. Te godine još je samo popravljen grob sarajevskog pjesnika Mejlije (XVIII st.) u Docu kod Travnika. Zavod se više bavio proučavanjem spomenika i njihovom administrativno-pravnom zaštitom.

U sljedećoj godini je bilo mnogo više radova. Na Starom gradu u Doboju, koji se prvi put spominje 1415 godine, pokrivena je kula i započeto sa konzerviranjem da se sa popravkom ovoga grada, koji se relativno najviše posjećuje, nastavi i kasnije. Na Starom gradu u Tešnju, jednom od najbolje sačuvanih objekata srednjevjekovne odbranbene arhitekture, podignut je krov na glavnoj kuli, takozvanoj »Krnjoj kuli«, jer je stari krov bio uništen gromom još 1923 godine. I u Doboju i u Tešnju radovi nisu iziskivali neke naročite prethodne studije. Iste godine je počela i velika restauracija Sokolovića mosta u Višegradu, koja je nastavljena i u 1951 i 1952 godini. O ovoj restauraciji donosimo poseban članak na drugom mjestu godišnjaka. Možda je potrebno da ovdje napomenemo to da su radovi bili započeli bez odobrenja Zavoda i još sasvim pogrešnim metodama (napr. počeo se upotrebljavati beton umjesto kamena), pa je upornom intervencijom to spriječeno. Kasnije je sve teklo sasvim dobro. Na teritoriju grada Sara-

Višegradska kapija u Sarajevu nakon opravke krova (Snimak A. Kučan 1951)

jeva bilo je više zahvata, od kojih je najznačajniji na A l i pašinoj džamiji. Ova kamena džamija, koja je sagrađena 1561 godine, predstavlja jedan od najljepših sakralnih spomenika turskog perioda u BiH, svakako, ona je najskladniji objekt ove vrste. Godine 1893/94 restaurirao ju je arhitekt Ćiril Iveković. Sada je izvršena opravka krova na

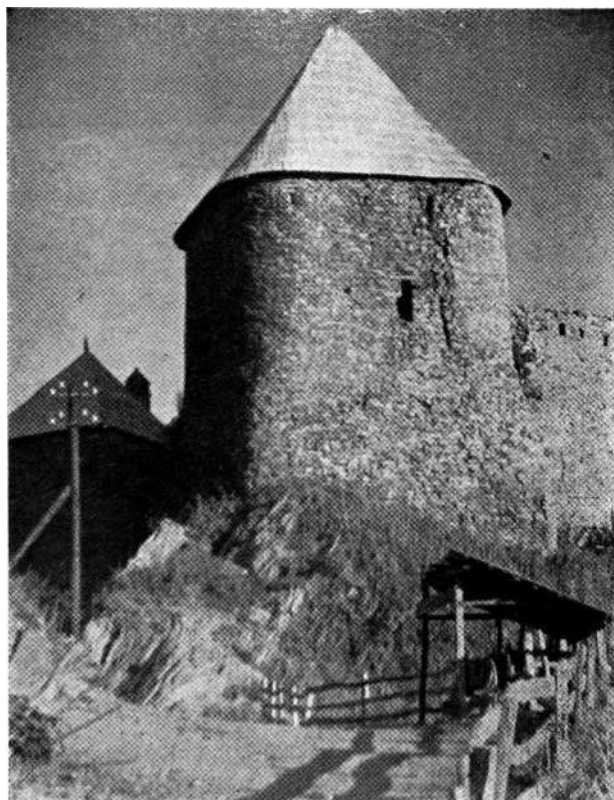
Velika i mala kula u Vranduku u toku konzervacije
(foto Borić, 1949)

velikoj i na tri manje kupole, a onda opravka munare i sofa (trijema). Pošto su zidovi džamije od kamena, sa fugama, a munara samo ožbukana, pokušalo se sa skidanjem te žbuke. Pokazalo se da je munara od krhke sedre, i ponekog kamenog oblutka, što se teško fugira, pa je nastao problem: da li žbuku skinuti, ili je ostaviti. Odlučeno je da se žbuka ostavi, samo joj je data boja približna patini zidova džamije. Bilo je stručnjaka koji su i drugačije mislili. Ova džamija sa svojom neposrednom okolicom, u centru grada, predstavlja i dalje jedan konzervatorski i urbanistički problem. Naime, harem (groblje uz džamiju) joj je sasvim otvoren, nišani (nadgrobni kamenovi) nešto prorijeđeni, a naknadno, nedavno postavljeno turbe dvojici nacionalnih radnika koji su umrli u Aradskom logoru za vrijeme Prvog svjetskog rata, stilski nije uklopljeno u ovaj ambijent, a donekle smeta i uličnom saobraćaju. Drugi zahvat je obavljen na Sinanovoj tekiji, jedinom potpuno očuvanom spomeniku ove vrste u BiH, iz XVII vijeka, podignutog sredstvima sultana Murata IV, u spomen zauzeća Bagdada, a u izvođenju Hadži-Sinanage, oca tadašnjeg velikog vezira Salihdara Mustafa paše. Na ovom spomeniku je popravljen krov i konzervirani natpisi u predvorju. Natpisi, koji predstavljaju rečenice iz Kur'ana, djelo poznatog sarajevskog pjesnika i kaligrafa XVIII st., spomenutog Mejlje, bili su ugroženi zbog toga što im je podloga popucala i nabrekla. Posao oko natpisa

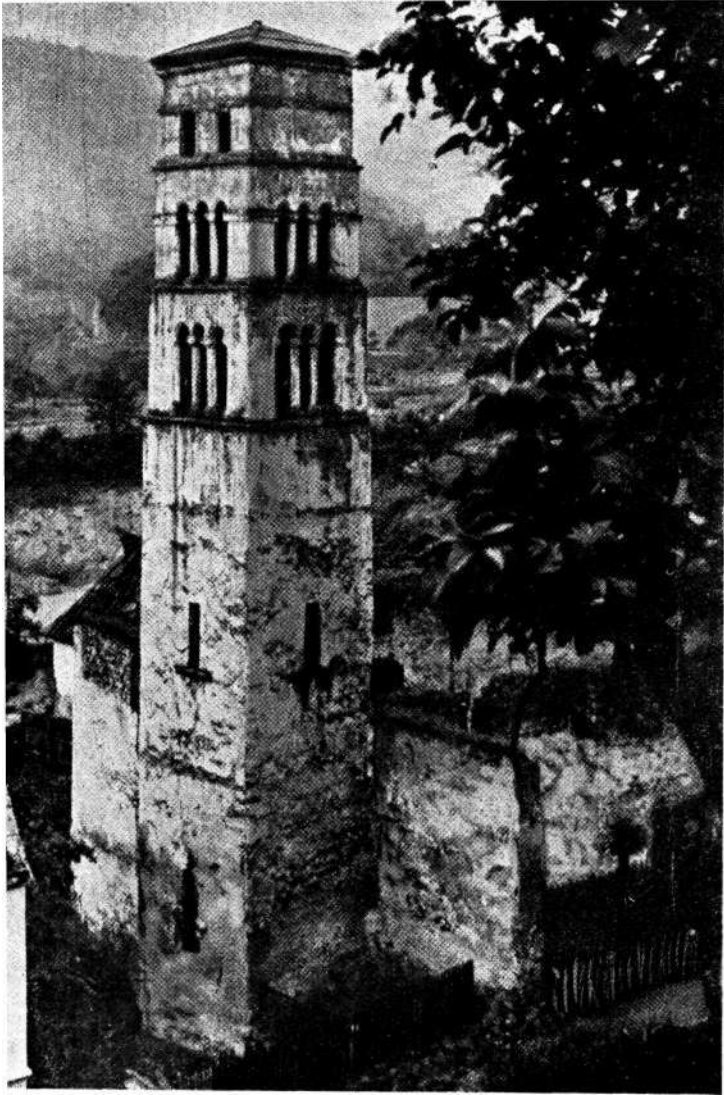
bio je prva konzervacija ove vrste. Obavljen je uštrcavanjem krečne mase ispod maltera. Izgleda da je to dobro urađeno — natpisi se dosta dobro drže. Na »Đerzelezo-voj kući«, jednoj od najstarijih sačuvanih stambenih zgrada u Sarajevu, koju narodna mašta pripisuje legendarnom junaku Đerzelez Aliji, a koja predstavlja tip nešto bogatije zanatlijske kuće iz kraja XVII ili početka XVIII vijeka, popravljeni su zapadni zid od ćerpiča i cigle te krov i stropovi u dvije prostorije sprata. Osim toga, u Sarajevu su obavljani još i ovi radovi: popravljen šerife Magribije džamije (iz XVI vijeka), poznate zbog svog interesantnog drvenog bačvastog šišeta (stropa); popravljen krov na Čatića dućanu sa magazom, jednom od najinteresantnijih zanatskih objekata iz XVIII i XIX vijeka; izmijenjen krov i popravljeni stubovi na dva turbeta mezaristana u Alifakovcu; popravljen jedan dućan u Halačima; popravljen jedan starinski bunar u dvorištu Svrzine kuće; i nišan nepoznatog patriote iz vremena austrougarske okupacije (1878 godine) u groblju kod Sinanove tekije.

Jedan od navedenih poslova izvršen je iz sredstava Vakufa, dok je većina ostalih poslova izvedena sredstvima i brigom GNO-a u Sarajevu. Većinu radova obavio je dunder Zavoda.

Iste godine GNO Sarajeva poduzeo je pokusno iskopavanje na mjestu antičke Ilidže. Naden je dio neke veće stambene zgrade sa podovima od mozaika. Iz materijalnih razloga otkopavanje nije nastavljeno, pa je pitanje konzervacije riješeno tada samo djelomično. Naime, mozaik, koji

Velika i mala kula u Vranduku poslije konzervacije
(foto Borić, 1949)

Toranj sv. Luke u Jajcu

je već kod iskopavanja i nešto kasnije bio oštećen, morao se prethodno restaurirati, a onda konzervirati. To je učinjeno uz pomoć majstora za konzervaciju mozaika iz Splita. Mozaik je konzerviran na taj način što je pokriven slojem zemlje radi atmosferske izolacije. Tek do godine su i zidovi konzervirani, jer su ovako otkriveni bili izloženi uništavanju. Konzerviranje zidova obavio je dosta dobro preparator Gradskog muzeja u Sarajevu. Može se reći da čitava ova akcija na Ilidži nije bila sretno organizovana.

U 1951 godini su, prije svega, nastavljene započete radovi: Na Sinanovoj tekiji, u režiji Gradskog muzeja u Sarajevu, restauriran je jedan dvorišni zid. Posao je tehnički dobro izveden, ali je stavljen betonski pokrov, prema ugledanju na preostali dio koji je u novije vrijeme nestručno postavljen. Na Svrzinoj kući, dobro očuvanoj bogataškoj muslimanskoj kući iz druge polovine XVII i početka XVIII vijeka, sa potpunim komforom (avlija, vodovod, bašča, muško i žensko odjeljenje i dr.) popravljene su: krov, stubovi trijema i jedna soba u ženskom odjeljenju. Ovi poslovi, koji su također obnovljeni u režiji Gradskog muzeja, izvršeni su dosta dobro, osim što rekonstruisani stubovi ne odgovaraju u potpunosti prvotnim. Od ostalih spomenika u

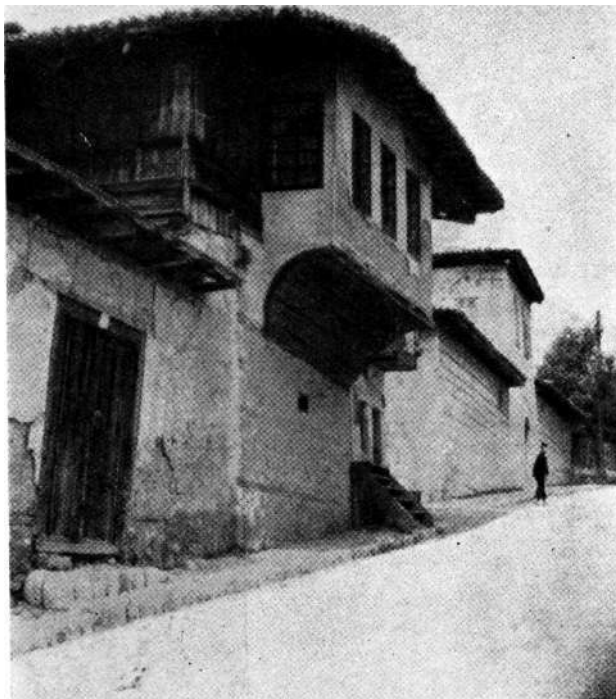
Sarajevu ove godine je restauriran i gornji dio munare Jahja pašine džamije (to je najstarija džamija u Sarajevu, iz XV vijeka). Poslove je obavio majstor Zavoda sa nepotpunim uspjehom. Krov manastirske crkve u Papraći, objekta iz XVI vijeka, koji je djelomično još prošle godine popravljen, sada je sasvim izmijenjen. Popravljen je i krov munare Selimije džamije u Knežini (zadužbina sultana Selima II iz druge polovice XVI vijeka). Ove godine je Zavod počeo sa konzerviranjem zidova u Mogorjelu, poznatom rimskom vojnom logoru, ili dvorcu. O ovim radovima donosimo poseban članak. Isto tako, počelo se sa popravljanjem zida na citadeli Starog grada u Jajcu. Poznato je da je ovaj grad podigao Hrvoje Vukčić, oko 1400 godine. Bio je jedno od »stonih mesta« bosanskih kraljeva, i stalna rezidencija Stevana Tomaševića. Kasnije je bio centar odbrane Zapada od Turaka. Turci su ga dograđivali i prepravljali. Rad na konzervaciji je vizuelno dobro izveden, ali sa vrlo lošim materijalom, osim radova na zidu, pokrivena je t. zv. Travnička kapija ovoga grada, ali ovaj rad nije potpuno uspio, jer nije izveden na način starih krovova od tesane građe. Iz sredstava Vakufa počelo se na restauraciji čuvene Ferhad-pašine džamije u Banjaluci. Kasnije su radovi nastavljeni sredstvima i brigom GNO-a u Banjaluci. O ovome donosimo poseban članak ing. Mladena Fučića, konzervatora iz Zagreba, pod čijim

Alipašina džamija u Sarajevu nakon konzerviranja (foto J. Baruh, 1951)

Se nadzorom restauracija i izvodi. Popravljeni su i ostakljeni prozori također vrlo poznate Aladža džamije u Foči. Prema Evliji Čelebiji, turskom putopisu iz XVII vijeka, ovu je džamiju sagradio Ramadan aga, glavni pomoćnik najvećeg turskog arhitekta Mimara Sinana, u XVI vijeku, a iz sredstava Hasana Nazira, vrhovnog nadzornika rudarstva, rodom iz Čelebića kod Foče. Ova, svakako jedna među nekoliko najljepših sakralnih građevina turskog perioda, naročito se ističe svojim sačuvanim, umjetnički dekoriranim zidovima. Da bi se očuvale slikarije, sada su popravljeni prozori (oštećeni u ratu) i na taj način ukazana prva pomoć.

Iste godine obavljen je i jedan važan pothvat na konzervaciji ikona iz Lovnice, što predstavlja prvi posao Zavoda te vrste uopšte. Do toga je došlo inicijativom i zaslugom Saveznog instituta. Krajem 1950 godine preneseno je u restauratorsku radionicu Umjetničkog muzeja u Beogradu 13 ikona sa ikonostasa manastirske crkve u Lomnici, rad majstora Longina iz XVI vijeka. Pažljivim radom konzervator Zdravko Sekulić završio je poslove konzerviranja ovih ikona u prvoj polovini 1951 godine. Radove je nadzirala i povoljno ocijenila posebna komisija stručnjaka iz Beograda (Đurđe Bošković, Mirjana Ljubinković i Milan Kašanin). Ikone su bile zaista u vrlo slabom stanju: drvo je bilo jako crvotočno, gipsana podloga podklobučena i ispucana, a na slikama je bio veliki sloj prašine, čađi i druge prljavštine. Sekulić je najprije obavio konzerviranje i impregniranje drveta, onda fiksiranje podloge, kitovanje oštećenih mjesta i čišćenje i toniranje ikona. Poslije izvršene konzervacije i restauracije, ikone su prenesene u Sarajevo, gdje je organizovana uspješna javna izložba, a onda su postavljene na svoje staro mjesto u crkvi Lovnici. Nedavno ih je pregledao prof. Đoko Mazalić i ustanovio da se, obzirom na promijenjenu

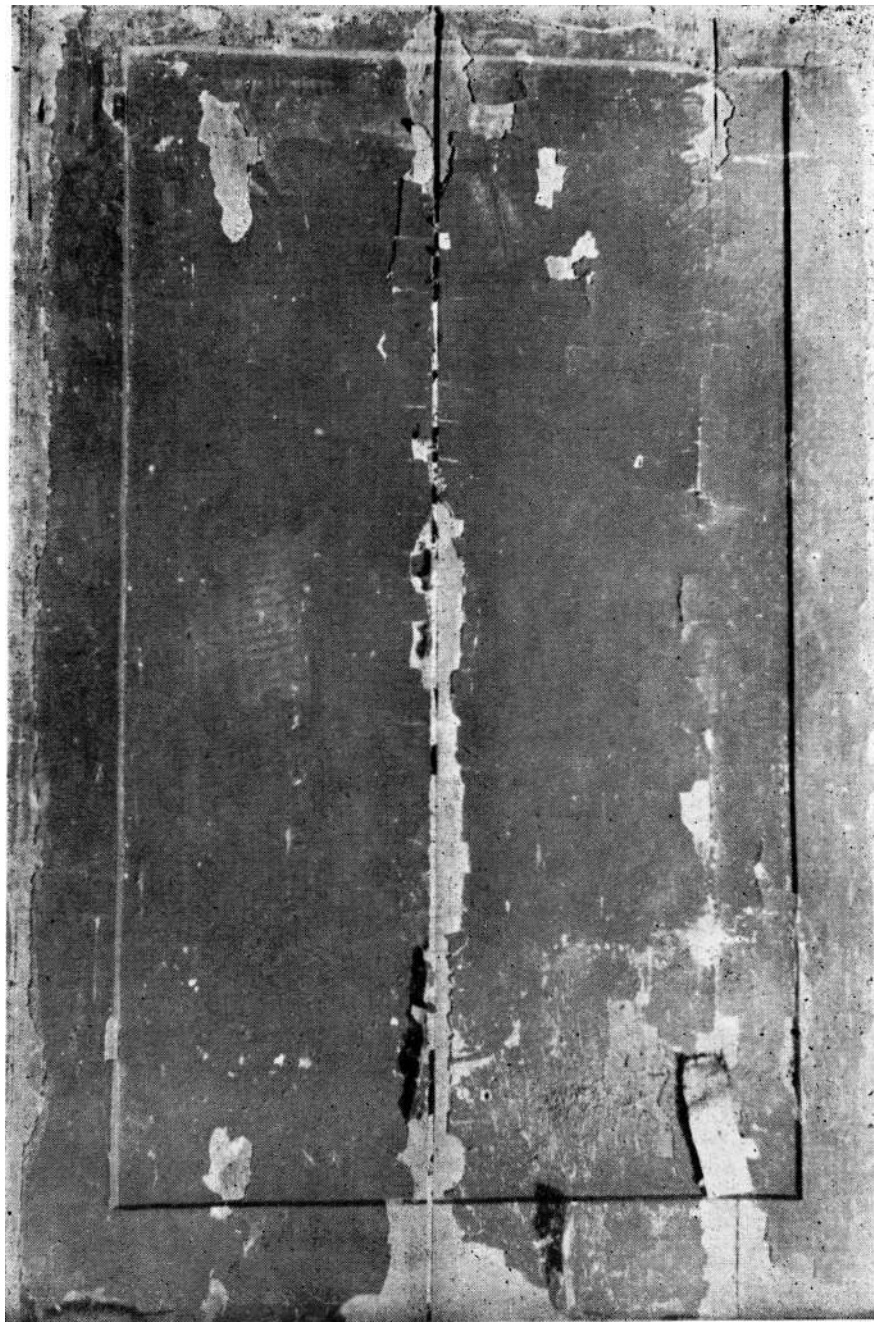

Derzelezova kuća i Sinanova tekija prije opravke
(foto A. Bejtić, 1942)

Stari most na rijeci Bregavi u Klepcima kod Čapljine (foto ing. I. Zdravković, 1952)

Prestona ikona »Bogorodica sa Hristom« u Lovnici prije konzerviranja (foto Z. Sekulić, 1951)

temperaturu, one dobro drže. O ovome pothvatu konzervacije i restauracije, njegovim metodama i rezultatima, u Beogradu je napisan posebni članak, koji je već uvršten u II knjigu »Zbornika« Saveznog instituta, koja se upravo štampa.

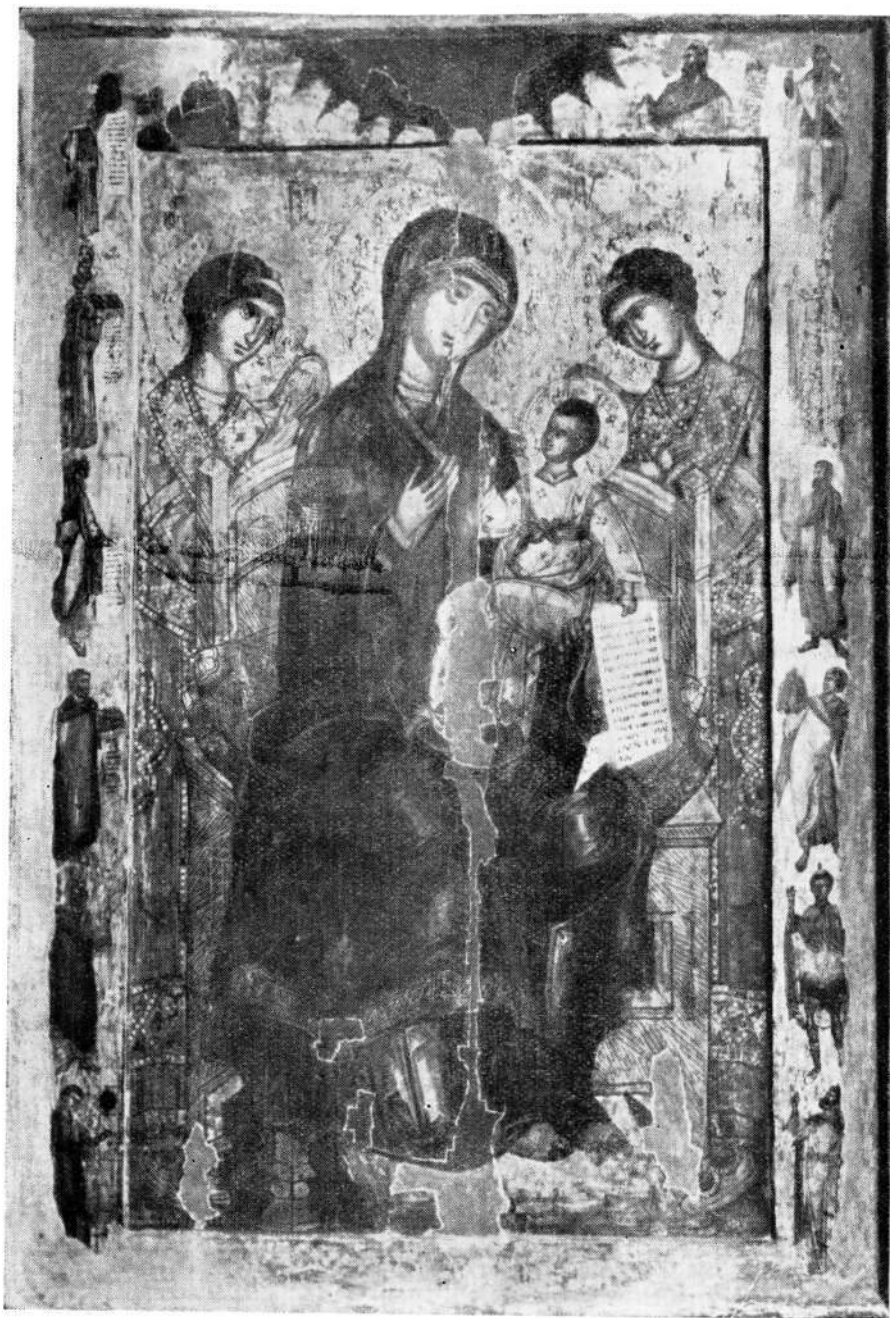
U 1952 godini Zavod je imao mnogo više posla, jer je njegov plan rada, za razliku od planova ranijih godina, bio mnogo veći. To je logično, jer u ovoj godini Zavod ima i veći broj stručnjaka i mnogo više materijalnih sredstava.

Najprije treba napomenuti da su nastavljeni radovi na Sokolovića mostu u Višegradu, citadeli Staroga grada u Jajcu, na konzerviranju zidova Staroga grada u Daboju i Starog grada u

Vranduku, na Ferhad-pašinoj džamiji u Banjaluci, i na konzerviranju zidova u Mogorjelu.

Preduzeto je i dosta novih radova:

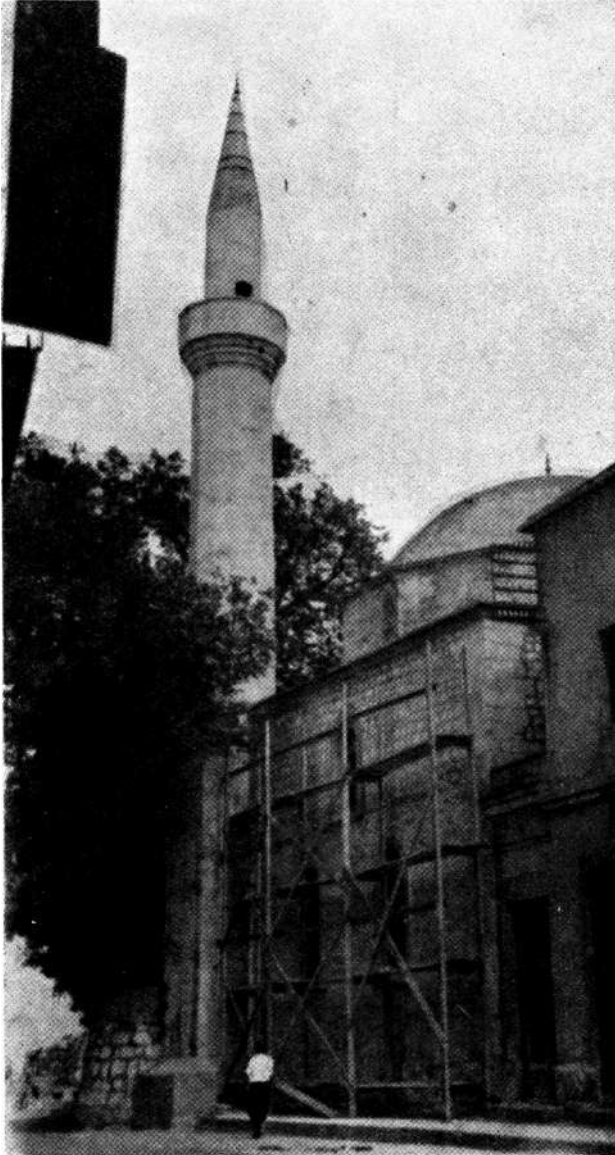
Pored konzervatorsko-restauratorskih zahvata na kulama Starog mosta i samom Mostu u Mostaru, o čemu donosimo poseban članak ing. Ivana Zdravkovića, ove godine je u Mostaru rađeno na još nekoliko objekata. Džamija »Pod lipom«, zadužbina Nesuh-age Vučjakovića, koja potječe iz 1564 godine, imala je još iz doba rata oštećenu glavnu kupolu, pa je konstantno prodiranje vlage ugrožavalo cijelu konstrukciju. Ova kupola je sada pokrivena olovom koje je skinuto sa trijema Karadozbegove džamije, ali je greškom

Prestona ikona »Bogorodica sa Hristom« u Lovnici poslije konzerviranja (foto Z. Sekulić, 1951)

majstora nastala razlika u boji ovoga i starog olova (gore je okrenuta nepatinirana strana), pa je ovaj ružan izgled popravljen vještačkim patiniranjem. Pristupilo se i obnovi fasada skidanjem žbuke i izmazivanjem fuga kamenog zida. Ali je i tu nastala osjetna razlika u boji između novih figura i onih koje nije trebalo nanovo izmazivati, pa je također bilo nužno vještačko patiniranje. Izvršen je i popravak završetka munare. Ostalo je da se još popravi ogradni zid oko lipe i uredi dvorišni prostor, koji će biti tretiran kao sastavni dio parka između džamije i nove pozorišne zgrade, te izvrši restauracija vijenca nad trijemom i same unutrašnjosti džamije. Kod Karadžbegove džamije (sagrađena 1557. godine) koja je inače u dobrom stanju, bilo je

potrebno da se ukloni vanjski trijem koji je mnogo kasnije nadograđen, a neukusan je i dotrajavao. To je sada učinjeno. Na taj smo način došli i do olova za pokrivanje Vučakovića džamije. Na ovom objektu pretstoji nužna restauracija unutrašnjeg trijema sa tri kupolice, kao i stvaranje odgovarajućeg ambijenta ovog spomenika rekonstrukcijom ograde koja je porušena u novije vrijeme. Kod džamije Ibrahim efendije Roznamedžije (osnivač džamije je pjesnik i kroničar iz druge polovine XVII vijeka i legator prvog vodovoda Mostara), manjeg objekta vanredno raskošnih detalja, još u doba posljednjeg rata najviše je oštećen trijem. Zato je ovogodišnjim zahvatom, izmjenom stupova i pokrivanjem pločom, ovaj trijem opravljen. Predviđamo i dalje

Vučjakovića džamija u Mostaru u toku restauracije
(foto Dž. Čelić, 1952)

radove na ovom spomeniku. Bišćevića čošak je konak jedne aristokratske porodice iz XVII vijeka, koji je dobio svoje ime po zanimljivom erkeru na visokim kamenim stupovima iznad same Neretve. Ranijim adaptacijama i bombardovanjem u toku posljednjeg rata čošak je jako oštećen, i prijetila mu je opasnost rušenja. U ovoj godini izvršen je jedan dio radova na restauraciji opravkom krovne konstrukcije, drvene konstrukcije samoga čoška, napuklih kamenih zidova i šiljastih prozora. Na starim magazama u neposrednoj blizini Starog mosta, koje potječu iz doba gradnje mosta i uklapaju se u okolicu, bila je planirana opravka krovnih konstrukcija i prepokriivanje kamenim pločama. Predviđeni su radovi na restauraciji tih magazaa u idućoj godini. Koski Mehmed-pašina džamija je

slična Karadobzegovoj džamiji i ima također nadograđeni trijem iz kasnijeg vremena. Ovaj trijem ne mislimo uklanjati, nego ga ostaviti kao jedini primjer ove vrste dogradnje džamija u Hercegovini. Ovogodišnji rad se odnosi samo na uređenje dvorišta ove džamije. Uređenje trga Tepe u neposrednoj blizini džamije izvršeno je bez saradnje Zavoda. Pri tom radu nije postignuto sretno urbanističko rješenje cijelog prostora, a naročito odnosa trga prema džamiji, pa ćemo se ovim problemom morati još i kasnije pozabaviti.

U selu Klepcima na rijeci Bregavi nalazi se stari turski most na jedan luk, preko koga vodi seoski put. I most i put su zapušteni. Ove godine izvršeni su najnužniji spasavalački radovi na mostu — popravljena kaldrma, uklonjeno rastinje iz zidova i učvršćeni oslabljeni dijelovi zidova. Opravka korkaluka planirana je u daljim radovima Zavoda. Šišman Ibrahim-pašina džamija u Počitelju bila je izložena upropaštavanju uslijed dotrajalog pokriva kupole i oštećenog krova munare. Ove godine je izvršena opravka munare, skinut dotrajali olovni lim sa kupole i izvršena opravka same kupole. Uslijed pomanjkanja kredita, pokrivanje kupole olovnim limom nije izvršeno, nego je ostavljeno za slijedeću sezonu.

Na Carevoj džamiji u Trebinju, koja po-

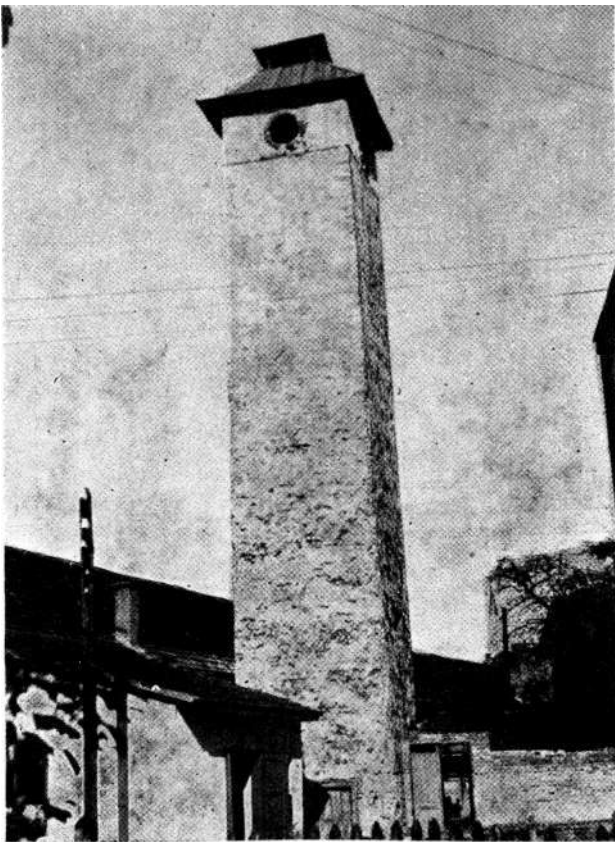
Karadobzegovaa džamija u Mostaru nakon skidanja dogradnje (foto Dž. Čelić, 1952)

tječe iz XVII vijeka, izvršena je **opravka krova na mjestima** gdje je prokišjavao. Adaptacije koje su kasnije vršene na ovom objektu izmijenile su njegov prvobitni izgled, pa je njegova restauracija jedan od budućih zadataka Zavoda.

Balaguša džamija u Livnu je spomenik iz XVI vijeka. Karakteristična je po tome što kao i ostale džamije u Livnu ima relativno malenu visinu prema osnovici, a munaru također malenu i zdepastu. U toku rata je jako oštećena. Uslijed malog kredita sada su izvršeni samo najhitniji spasavalački radovi tj. obavljeno je prepokrivanje kupole namazom od nepropusnog morta. Ostali radovi opravke ovog spomenika planirani su u 1953 godini.

Na sahat kuli u Gračanici, podignutoj vjerojatno u XVII vijeku, od kamena, izvršene su opravke krova (šindra), djelomično zida, popravljene stepenice, kula je izvana i iznutra omalterisana, te je i sat montiran. Kuća Mare Popović u istom mjestu, koja predstavlja dobiro sačuvan primjer stambenog objekta srednjeg staleža iz početka XIX vijeka, spašena je od propadanja na taj način što smo izmijenili krovni pokrov od cijepane šindre.

Toranj sv. Luke u Jajcu, koji je 1528 godine pretvoren u munaru zazidavanjem gornjih trifora i pojačanjem gornjih zidova za potrebe šerefeta, sada je potpuno

Sahat-kula u Gračanici nakon konzervacije
(foto Š. Bešlagić, 1952)

Munara u Počitelju u toku rada

osloboden zidnog balasta iz turskog doba. Osim toga je izvršena opravka kamenih profilacija najgornjeg vijenca, stubova trifora sa bazama i kapitelima, kao i izrada novih stubova koji su nedostajali. Također je opravljen dio zida crkve uz ovaj toranj. Zaštitna zgrada nekadašnjeg Mitreja iz prve polovine IV vijeka naše ere manjim opravkama dovedena je u ispravno stanje.

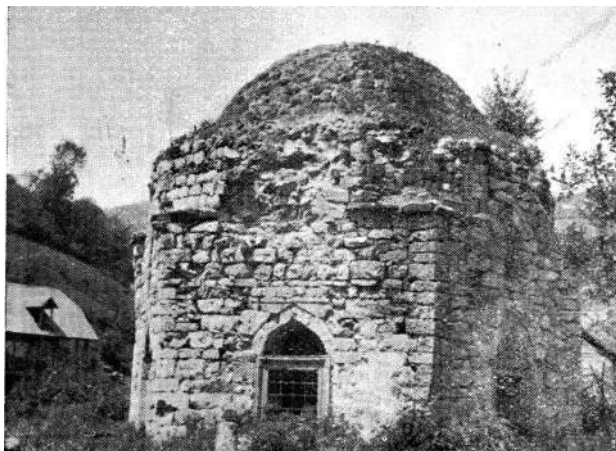
Konak manastira Gomionice, u srezu banjalučkom, koji je sagrađen još u XVI vijeku, bio je u toku posljednjeg rata znatno oštećen. Ove godine popravljani su krov i vanjski zidovi. Ovom prvom intervencijom objekt je spašen od daljeg propadanja, a radovi će se nastaviti.

Na sahat kuli u Donjem Vakufu, vjerovatno sagrađenoj u XVII ili XVIII vijeku, u priprostoj izradi, postavljena je nova krovna konstrukcija i krov pokriven sindrom. Također je izvršena manja opravka zidova.

Kuća Marije Popović u Gračanici prije konzervacije (foto Š. Bešliagić, 1952)

U Travniku su izvršene opravke na turbetu Perišan Mustafa paše, bosanskog vezira, pokopanog 1798 godine, i na turbetu Ilhamije Žepčaka, derviša i pjesnika, smaknutog 1822 godine zbog kritikovanja ondašnjeg režima. Osim toga popravljena je grobnica Batala, tepčije kralja Ostoje, u Turbetu. Grobnica je očišćena, nanovo pokrivena, i na nju postavljen stećak, izvađen iz grobnice.

Turbe u Prači prije restauracije (foto Dž. Čelić, 1952)

Na Staroj katoličkoj crkvi u Varešu, koja je sagrađena 1716 godine, popravljena je istrula krovna konstrukcija i pokrivena novom sindrom.

Turbe u Prači predstavlja krasan primjerak nadgrobne arhitekture XVI vijeka. Vremenom i posljednjim ratom teško je oštećeno. Prezidivanjem jednog dijela zidova, opravkom prozora, okvira, vrata vijenaca, prozorskih perforacija i kupole, spomenik je doveden u ispravno stanje. Ostaje još jedino da se kupola prekrije olovnim limom.

Zaštita brojnih spomenika kulture u Sarajevu predstavlja izuzetno težak problem koji je vezan za problem urbanističkog rješenja čitave Baščaršije, koji je još u proučavanju. Zato svi radovi na spomenicima kulture u Sarajevu, koji su obavljani u toku ove godine, imaju uglavnom spasavalački karakter, i znače pripremu za restauraciju koja će se planski i etapno provoditi u idućim godinama. Morića han, koji je u današnjem izgledu izgrađen neposredno poslije požara Sarajeva 1697 godine, predstavlja jedini sačuvani primjerak tipa karavan-saraja kod nas. Dotrajala krovna konstrukcija i pokrov od ćeramide doveli su do prokišnja vanja i uništavanja skeletne konstrukcije sprata (drvo i ćerpić). Uklonjeni su svi truli dijelovi krovne konstrukcije i zamijenjeni novim, u svemu prema uzoru na stare. Na izvršenoj opravi oplata od šindre postavljen je sloj krovne ljepenke i izvršeno ponovno pokrivanje ćeramidom. Istodobno su opravljene i originalne badže (propusti za dim i svjetlo). Pored toga izvršena je izmjena trule drvene konstrukcije prizemnog trijema (ćursije, okagači i dr.) *Daira u Halačima* predstavlja skup magaza oko četvrtastog dvorišta iz sredine

Morića han u Sarajevu za vrijeme opravka (foto I. Tomatinović, 1952)

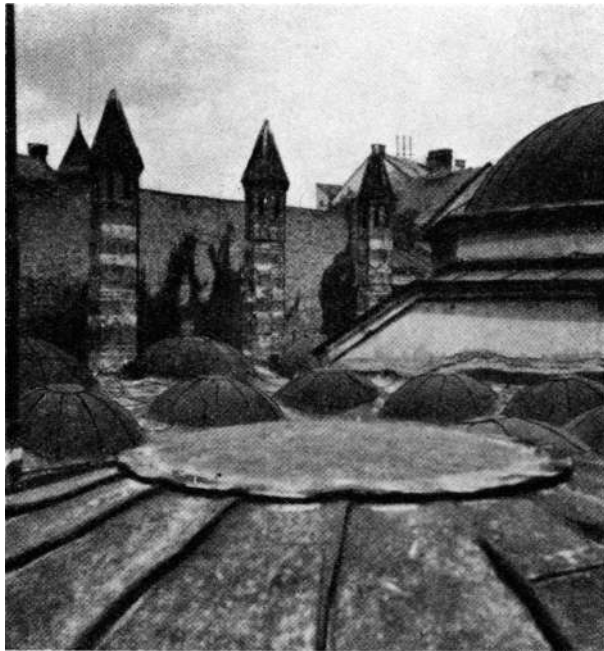
XVIII vijeka. O dairama donosimo poseban članak u ovom godišnjaku. Na ovim je magazama potpuno izmijenjena krovna konstrukcija i prekrivena ćeramidom. Rekonstruisana je jedna magaza od koje su postojali samo temelji. Izvršena je opravka zidova, stropova, prozora i željeznih vrata. Dvorište je nanovo pokaldrmisano. *Gazi Husrevbegova medresa*, ili Kuršumlja — kako je prozvana po olovnom pokrovu — sagrađena 1537 godine, pretstavlja najstariju prosvjetnu zgradu u BiH. Potpuno dotrajali olovni pokrivač ove medrese sada je zamijenjen novim. Pristupljeno je isušivanju zidova, te njihovoj izolaciji i drenaži prostora oko zgrade. *Kozja ćuprija* koja se prvi put spominje 1550, a sagrađena od kamena i sedre sa jednim lukom na Miljacki poviše grada, uzeta je u rad pri kraju građevinske sezone, tako da se ove godine mogu izvršiti samo radovi na popravci ograde i skidanju ovećeg zemljanog nanosa na kolovozu mosta. Dalji ra-

dovi na ovom interesantnom arhitektonskom objektu vezani su njegovim uklapanjem u nacionalni park.

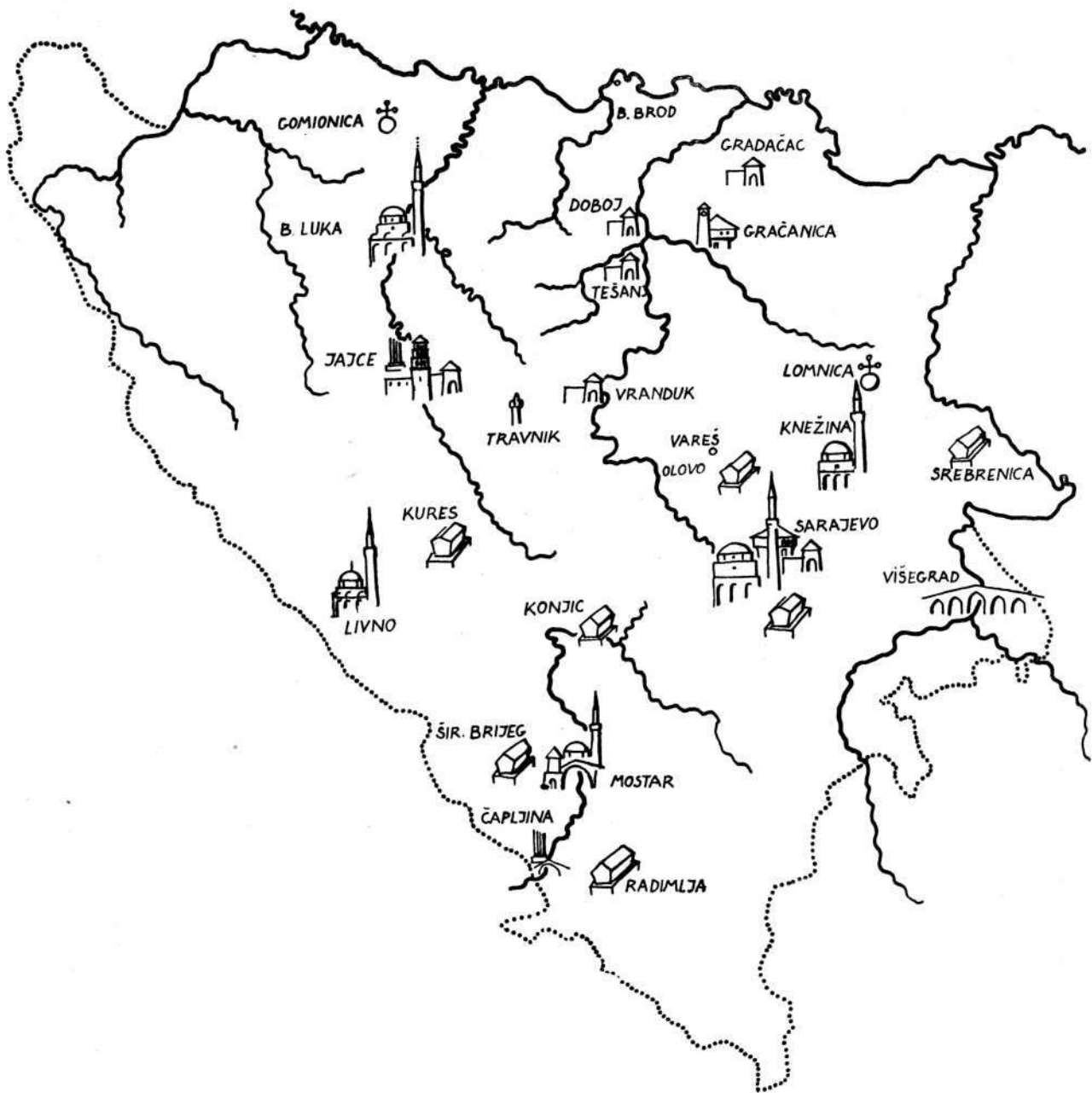
Najveće poteškoće u izvođenju preduzetih konzervatorsko-irestauratorskih radova bile su u tome, što Zavod nije imao svoje posebno preduzeće, niti grupu stručnih majstora vještih ovim poslovima, i u tome, što je nedostajalo izvjesnog građevinskog materijala (ćeramida, užljebljena šindra, turska opeka i dr.) koji se danas više ne proizvodi.

Druge vrste spomenika kulture, kao što su prirodne rijetkosti, freske, ikone, etnografski pokretni predmeti itd., nijesu bile dosada obuhvaćene konzervatorsko-restauratorskim radovima ovoga Zavoda, uglavnom zbog toga, što se Zavod, u nedostatku stručnjaka, tim spomenicima skoro nije bavio.

Zemaljski Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodni rijetkosti NR BiH

Kupole Kuršumlije medrese prije popravka
(foto I. Tomatinović, 1952)

Pregled važnijih konzervatorsko-restauratorskih zahvata na području N. R. Bosne i Hercevine u 1952 godini